

השבת האימפריה לקדמותה: מסע המלחמה של סרגון ב' למערב בשנת 720/19 לפסה"ג

מרדכי כוגן

במחקר ההיסטורי נמנה סרגון ב' (721–705 לפסה"ג) עם מלכי אשור המוכשרים הן בשדה הקרב הן בניהול האימפריה, והוערך כ'ורש ראוי לתגלת-פלאסר ג', שחיקה שליט זה בעריכת מסעות מלחמה תקיפים, ובהם לא זו בלבד שהשיב [לאשור] שטחים שאבדו, אלא גם הוסיף אזורים חדשים לאימפריה.¹ אך עיון חוזר באירועי השנים הראשונות למלכותו מעלה את השאלה אם הערכה מודרנית זו תואמת את ראיית בני דורו, שהרי מנקודת מבטם הם ראו אימפריה שעמדה בפני פירוק; מבפנים קמה התנגדות עזה לתפיסת השלטון על ידי סרגון, שלא היה יורש העצר של שלמנאסר ה', ומבחוץ מרדו רוב הטריטוריות שהיו בשליטת אשור, מבבל בדרום ועד דרום סוריה בואך גבול מצרים במערב. מסיבה זו הקדיש סרגון את שנתו הראשונה (721/20 לפסה"ג) לייצוב מעמדו מבית, ורק לאחר מכן פנה לטפל בענייני חוץ. ומשעשה כן, לא מיהרה ההצלחה להאיר לו פנים; בפתחת שנתו השנייה (720/19 לפסה"ג) נחל כישלון כבבל במלחמתו נגד צבא עילם, שבא לתמוך במרדך-בלאדן, המורד הכשדי. משום כך הפך הצורך להשתלט על המורדים במערב עבור האימפריה למצב של 'להיות או לא להיות'. עד כמה חמור היה מצב זה הוא נושא הדיון הנוכחי.²

התעודות מימי סרגון ב'

כל המידע על האירועים בשנותיו הראשונות של סרגון ב' במערב – כלומר, בפחות

- 1 A. K. Grayson, 'Assyria: Tiglath-pileser III to Sargon II', *Cambridge Ancient History*³, III/2, Cambridge 1992, pp. 86-87
- 2 סקירתו של גרייסון ממעיטה בחשיבות האירועים בצפון סוריה, ורק שתי שורות בה מוקדשות למסע בשנת 720 באזור זה (שם, עמ' 88).

האשוריות והממלכות העצמאיות למחצה בצפון סוריה ובדרומה, וכן בערי החוף הפלשתיות – מגיע אלינו מטקסטים אשוריים בלבד. בעשורים האחרונים מתרבים מקורות אלה והולכים, ועל אף שכל הטקסטים החדשים שבורים, יש באחדים מהם מידע שלא היה קודם. בנספח (להלן עמ' 188) ניתנת רשימה של כל הכתובות מימי סרגון ב' המתייחסות לשנים 719–721 לפסה"ג, והיא מסודרת לפי אתרי גילויין. הכתובות מארמון המלך בדור־שרוכין (ח'ורסאבאד) הוכנו להצגה על הקירות או להטמנה ביסודות הבניין (מס' 7–1). נמצאו כתובות אחדות גם בכלח (מס' 8–10) ונינוה (מס' 11), ולאחרונה פורסמו מנסרה ולוח אבן שאתרם אינו ידוע (מס' 18–19). יש גם כתובות שנחרטו על מצבות מלכותיות שהוקמו באזורי כיבוש שונים, רובן במצב השתמרות גרוע (מס' 13–17). אירועי שנת שתיים למלך נזכרים אף בתעודה לא־היסטוריוגרפית, הידועה בשם 'כתב הזכויות של העיר אשור', מאחר שהיא מפרטת את הזכויות המיוחדות שהוענקו לעיר אשור על ידי סרגון ב' (מס' 12).

הבא לשחזר את התמונה ההיסטורית של השנים 719–721 על בסיס אוסף תעודות זה חייב לשים לב להבדלים בתיאוריהם של אישים ואירועים מסוימים. כידוע הסופרים האשוריים ניסו להציג את כישרונם הספרותי על ידי 'גיוון תיאורי', כלומר במקום לחזור פעם אחר פעם על אותו ביטוי החליפו אותו במקבילו הסמנטי, ועל ידי כך הוסיפו עניין לכתוב מבלי לפגוע במסר המרכזי: גבורת המלך.³ והדוגמות רבות, למשל (א) המלך סרגון מתואר פעם כ'מרעיד מלכי חמת, כרכמיש וכו'... (מס' 5); ופעם כ'לוקח כשלל את מלכי חמת, כרכמיש וכו'... (מס' 6); פעם הוא אומר על עצמו: 'הרגתי את מלכי חמת, כרכמיש וכו'... (מס' 4); ובפעם אחרת סרגון הוא 'העוקר מן השורש את ארץ חמת, אשר צבעו כמו שני את העור של אֶלֻבְאֶד המורד' (מס' 1, שורה 25), (ב) פעם מכונה יֶאֱבָאֶד מלך חמת 'איש נחות, שאין לו זכות לכס השלטון, איש חתי רשע' (מס' 3, שורה 33); ופעם נאמר עליו ש'אין לא זכות לכס השלטון ואינו ראוי לארמון' (מס' 12, שורה 18); ובפעם אחרת יֶאֱבָאֶד מופיע סתם כ'מלכם (של אנשי חמת)' (מס' 8, שורה 8; מס' 11, שורה 18). בכל מקרה מן הסוג הזה, על הקורא להחליט אם התיאור המיוחד הוא רק מליצה ספרותית או שמא הוא בבואה של מציאות. ישנה גם שאלה לגבי מידת הפירוט בכל כתובת. ברור שסופרי המלך היו חופשיים לבחור את הפרטים שנראו להם מתוך הדוחות המפורטים שהיו ברשותם (מדובר

J. Renger, 'Neuassyrische Königsinschriften als Genre der Keilschriftliteratur: Zum Stil und zur Kompositionstechnik der Inschriften Sargons II. von Assyrien', in K. Hecker and W. Sommerfeld (eds.), *Keilschriftliche Literaturen: Ausgewählte Vorträge der XXXII. Rencontre assyriologique internationale, Münster, 8.-12.7.1985* (Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 6; RAI 32), Berlin 1986, pp. 109-128

ביומני מסע שהכינו הסופרים שהתלוו לצבא⁴). בין השיקולים לבחירת הפרטים הייתה כמות השטח הפנוי לכתובה. כך נמצא שבכמה כתובות הספיקה שורה אחת לתאר את האירועים בארץ חמת או בעיר שומרון; ובכתובות אחרות יכול התיאור להשתרע אף על פני שתיים עשרה שורות. לדוגמה, לגבי עונשו של יֶאֱבָאֵד, יש טקסטים שהסתפקו בציון שהוא ומשפחתו הוגלו לאשור (מס' 11, שורה 18; מס' 13, שורות 53–56); רק טקסט אחד כלל את הפרט שהפשיטו את עורו של יֶאֱבָאֵד (מס' 3, שורה 35), זוועה שתוארה בתבליט קיר באחד מחדרי הארמון (מס' 7, חדר VIII: 25). ויש לשים לב שרק בטקסט אחד דווחה האלימות בפרוץ המרד בחמת, שכתוצאה ממנה נהרגו אשורים רבים (מס' 19, שורות 14–16).

ייצוב שלטונו של סרגון ב'

ייחוסו של סרגון ב' לוט בערפל, וככל הנראה כיוונו להסתירו עוד בימיו; אך מסתבר שהוא היה בנו של תגלת-פלאסר ג' מענף משפחתי צדדי.⁵ תאריך עלייתו לכס המלוכה נרשם בכרוניקה הבבלית: (ב)חודש טבת, יום יב, עלה סרגון על הכס באשור', בסמוך למותו של שלמנאסר ה'.⁶ שנת מלכו (*rēš šarrūti*) של סרגון בחורף 722/21 ארכה חודשיים ושמונה עשר יום, תקופה קצרה שלא התאימה לאורך שלטון כמוהו לייצאה למסע מלחמה. מכורח הנסיבות ניתנה העדיפות לייצוב אחיזתו בשלטון.⁷ על פועלו בשנתו הראשונה (722/21) אין מידע. הכרוניקה האפונימית האשורית שבורה בשנה

- 4 קיום היומנים הוא הנחת עבודה במחקרים רבים על אף שעד היום לא נתגלו עותקים מהם. ראו H. Tadmor, 'The Historical Inscriptions of Adad-nerari III', *Iraq* 35 (1973), p. 142
- 5 F. Thomas, 'Sargon II., der Sohn Tiglat-pileasers III.', in M. Dietrich and O. Loretz (eds.), *Mesopotamia – Ugaritica – Biblica: Festschrift für Kurt Bergerhof zur Vollendung seines 70. Lebensjahres am 7. Mai 1992* (=AOAT 232), Neukirchen-Vluyn 1993, pp. 465-470
- 6 A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles* (TCS 5), Locust Valley, NY 1975, p. 73, line 31
- 7 האירועים הרשומים באנאלים מדור-שרוכין בקשר לשנת מלכו והשנה הראשונה אינם ראויים לשימוש בשחזור היסטורי; הדוח בנוי על אירועים מן השנה השנייה של המלך, והם הוקדמו על פי צרכים היסטוריוגרפיים-אידאולוגיים; ראו H. Tadmor, 'The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study', *JCS* 12 (1958), pp. 33-37 (=idem, 'With my Many Chariots I have Gone up the Heights of Mountains': *Historical and Literary Studies on Ancient Mesopotamia and Israel*, M. Cogan [ed.], Jerusalem 2011, pp. 259-267)

זו, והכרוניקה הבבלית מציינת שמרדך בלאדן עלה למלוכה בבבל.⁹ יש מקום לשער שסרגון הקדיש את רוב מאמציו בשנה הראשונה לדיכוי ההתנגדות לשלטונו מבית.¹⁰ דיווח מאוחר יותר במקצת מאשר השערה זו:

*6,300 Aššurāya bēl hīti gillassunu amisma rēma aršišunutima
ina qereb māt Ḥamatti ušēšibšunuti biltu maddattu zabāl kudurri
alāk ḥarrāni kī ša šarrāni abbēya ana Irḥulina māt Amattaya
ēmidū ēmissunuti*

6300 אשורים חטאים, מחקתי את פשעם וריחמתי עליהם, והושבתים בקרב ארץ חמת. הטלתי עליהם מנחה, נשיאת הסל, מס עובד, ויציאה למסע, כמו שהמלכים אבותי הטילו על אֶרְחֻלַּן מֶלֶךְ חמת (מס' 14, שורות 5–12; השו' מס' 13, שורות 61–65)

קרוב לוודאי ש'האשורים החטאים' היו מתנגדיו של סרגון ב', אך שלא כמצופה, כשהתגבר עליהם, חנן אותם, במקום להוציאם להורג, והטיל עליהם עונש גלות אל העיר חמת. סרגון נהג באשורים ילידים אלה כאילו היו שבויי מלחמה מממלכות זרות, שברגיל היו מגלים אותם ממולדתם לארצות רחוקות במטרה להחליש את רצונם להתקומם שוב נגד השלטון. בקטע המצוטט לעיל פורטו כל החובות שהוטלו על גולים אלה, פירוט שלא היה נהוג לציין. ודומה שנרמז בזה שמעמדם החברתי של אשורים חטאים אלה שונה; אם בתקופה שקדמה לעליית סרגון נהגו בעלי מעמד גבוה אלה מפטור מתשלום מסים, מעתה יחויבו בתשלום בארץ גלותם. מובן שהעברתם לחמת התבצעה רק בתום הקרבות בסוריה, כלומר החל משנת שלוש (719/18 לפסה"נ).

סימן נוסף לעיסוקו של סרגון במתנגדים לו – והפעם במהלך פוליטי ולא כוחני – הוא הכרתו בעיר אשור, הבירה העתיקה של הממלכה, כ'עיר הזכויות' (*āl kidinni*), שלטענתו זכויותיה הופרו על ידי קודמו שלמנאסר ה' (מס' 12, שורות 29–40).¹¹ מכאן ואילך יהיו תושבי העיר פטורים משירות צבאי וממס עובד, כל חובות הציבור של

A. Millard, *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC* (SAAS 2), Helsinki 1994, p. 46

9 גרייסון, כרוניקות (לעיל הערה 6), עמ' 73, שורה 32.

10 ראו למשל W. W. Hallo and W. K. Simpson, *The Ancient Near East: A History*, New York 1971, p. 139

11 על מעמדן של ערי בבל הזוהרות והעיר אשור כערים מיוחסות ראו ח' ריב, 'כדינו (למהות זכויותיהן של ערים במיסופוטמיה)', שנתון ב (תשל"ז), עמ' 205–216.

אזרחי אשור. דומה שבמהלך זה ביקש סרגון לרכוש תמיכה בשלטונו מעם כוהני האל אשור והמשפחות המיוחסות בעיר אשור.

בשנתו השנייה של סרגון ב' (720/19) נלחם צבא אשור בשתי חזיתות רחוקות זו מזו; הראשונה בבבל, והשנייה במערב. בבבל התעמתו צבא אשור וכוחות מעלים, תחת הנהגת המלך העילמי חִמְפַּנְגֶּשׁ, במישור ליד העיר דֶר. העילמים, באי כוחו של מרדך בלאדן, הנחיתו מפלה על צבא סרגון, וכתוצאה מכך המשיך מרדך בלאדן למלוך בבבל במשך עשור נוסף.¹² כישלון אשורי זה הגביר את הצורך להשיב את השליטה על המערב.

המערכה בארץ חמת

יש מחסור בתיעוד בקשר לנעשה במערב בעשור שקדם לעלייתו של סרגון ב', החל מן השנים האחרונות של תגלת־פלאסר ג' דרך חמש שנות מלכותו של שלמנאסר ה', וכשהמידע מתחדש התמונה המתקבלת היא של התפרקות השלטון האימפריאלי האשורי באזור. לפחות ארבע פחוות אשוריות מרדו בסרגון: ארפד וצֶמֶר בצפון סוריה, דמשק ושומרון בדרומה, וכולן הכירו בהנהגת יֶאֱבָאֵד החמתי כראש המורדים. באופן בלתי־רגיל הודו הסופרים האשוריים שהמורדים הצליחו להרוג בבני אשור:

*mā]rē māṭ Aššur ša ina qereb [...] bašū kī ištēn iddukma [napištu
ul ēzib ...]*

הוא (יֶאֱבָאֵד) רצח אזרחי אשור שהיו ב [יחד,] ולא השאיר אחד
[בחיים...] (מס' 19, שורות 14–16ב)

דומה שהכוחות האשוריים שהיו מוצבים במערב לא ציפו להתקוממות, וניתן רק לשער איך הצליחו המורדים להתארגן מתחת לאפם. האם פירוש הדבר שהצבא האשורי היה מדולל כוחות? אם כן, סימן הוא שהכוחות האשוריים הוצבו במערב רק כדי להפגין נוכחות ולתמוך בנציבים המקומיים. ייתכן גם שעם תפיסת השלטון על ידי סרגון עזב הצבא האשורי את מוצביו וחזר הביתה כדי להשתתף במאבק על עתיד המלוכה. בכל מקרה, חוסר השליטה ואי־הוודאות הובילו למרד כללי בכל המערב.¹³

12 על קרב דר ראו A. K. Grayson, 'Problematical Battles in Mesopotamian History', in *Studies in Honor of Benno Landsberger on his Seventy-fifth Birthday. August 21, 1965* (AS 16), Chicago, IL 1965, pp. 340-342

13 מצב דומה שרר בנות סרגון בשנת 705. התמשכות תגובתו של סנחריב למרידות במערב עד 701 מלמדת על נוכחות מוערית של הצבא האשורי באזור.

כאמור, יֶאֱבֹאֵךְ מחמת, מנהיג ההתקוממות, מתואר בכתובות סרגון כ'מרדד', 'איש נחות, שאין לא זכות לכס, חתי רשע', 'לא ראוי לארמון', 'שייעודו לא נקבע (על ידי האלים) לרעות את העם' (מס' 1, שורה 25; מס' 3, שורה 33; מס' 12, שורה 18; מס' 19, שורה 5). ביטויים אלה אינם רק דברי תעמולה המיועדים להכתים את האויב,¹⁴ אלא הם משקפים את תפיסת השלטון בחמת על ידי יֶאֱבֹאֵךְ. המלך הקודם בחמת, אַגְג־אֵל, היה בין המלכים מעלי מנחה לתגלת-פלאסר ג' בשנים 738 ו-734,¹⁵ ונראה שהוא סולק על ידי יֶאֱבֹאֵךְ והסיעה האנטי-אשורית בחמת כשעלה סרגון לשלטון. מוצאו של יֶאֱבֹאֵךְ אינו ידוע ולכן הרבו לדון בשמו. הרכיב *יָאוּ (yau) הוא התעתיק האשורי המקובל לשם ה', אלוהי ישראל. לכן הוצע שיֶאֱבֹאֵךְ היה ישראלי שגר בחמת או שהיה ארמי שאימץ את עבודת ה'.¹⁶ כך או אחרת, הצלחתו בחמת מעידה על נוכחות אשורית חלשה בצפון סוריה.

ארבע הטריטוריות שחברו אל יֶאֱבֹאֵךְ היו כולן פחוות אשוריות: ארפד וצֶמֶר, שנכבשו על ידי תגלת-פלאסר ג' בשנת 738 וסופחו לאימפריה;¹⁷ דמשק, שנלכדה על ידו לאחר מצור ארוך והפכה לפחוה בשנת 732; ושומרון, שנפלה בידי שלמנאסר ה' בשנת 722, אך הפיכתה לפחוה אשורית לא הושלמה בשל מותו. אפשר שפחוות אחרות בצפון סוריה היו שותפות למרד. בשורה השבורה בלוח האבן (מס' 19, שורה 13) יש מקום להשלים שמות של שתי ערים מורדות. זאת ועוד, בכתובת על המצבה מתל אַשְׁרֵנָה דווח כי לאחר הניצחון על יֶאֱבֹאֵךְ, הקים סרגון מצבות בחמת, חדר[ך], ועוד

- 14 על ביטויים אלה ראו I. Eph'al, 'On the Common Literary Expressions of the Ancient Semites', in C. Cohen et al. (eds.), *Sefer Moshe: The Moshe Weinfeld Jubilee Volume*, Winona Lake, IN 2004, pp. 25-28
- 15 ראו H. Tadmor and S. Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria* (RINAP 1), Winona Lake, IN 2011, p. 46, lines 11-12; p. 70, line 4; p. 77, line 4; p. 122, rev. line 8. חמת איבדה מקצת שטחיה בשנת 738 לאחר דיכוי המרד בהנהגת עזריהו על ידי תגלת-פלאסר ג'; ראו שם, עמ' 40-44; 68-69; J. D. Hawkins, 'Hamath', *RIA 4* (1972-1975), pp. 68-69
- 16 ראו S. Dalley, 'Yahweh in Hamath in the 8th Century BC: Cuneiform Material and Historical Deductions', *VT 40* (1990), pp. 21-32; א' מלמט, ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 204. לעתים הלוגוגרם התאופורי DINGIR מוצמד לרכיב יָאוּ, לעתים הוא נשמט. נוסף על כך ישנה גם הצורה אֶלּוּבֹאֵךְ. השימוש בלוגוגרם מצביע על כך שהסופרים הכירו ברכיב הראשון כשם של אל, שלפעמים קוצר ל-אֶלוּ. בעקבות חילופים אלה מהסס ואן-דר-טורן להכיר בשם 'עדות לעבודת ה' בצפון סוריה'; ראו K. van der Toorn, 'Anat-Yahu: Some Other Deities, and the Jews of Elephantine', *Numen 39* (1992), pp. 88-90
- 17 תדמור וימדה, תגלת-פלאסר ג' (לעיל הערה 15), עמ' 131, שורות 24-25; אהור, שורות 1-2; עמ' 134, אהור, שורות 3-4.

שלוש ערים ששמותיהן לא שרדו (מס' 15, טור ג, 6'–8'). לפי הנוהל המקובל, הוצבו מצבות מלכותיות בגבולות האימפריה לאחר ניצחון באזורים סמוכים;¹⁸ המצבות שהציב סרגון בתל אשרנה (שלושים וחמישה קילומטרים צפונית-מערבית לחמת) ובתל תַעִינָאָת (כְּלָנִי/כלנה) בלב עמק הארנת (מאה ושלושים קילומטרים צפונית-מערבית לחמת) הן אפוא עדות למלחמתו במורדים גם בפחות אלה.¹⁹

הקרב בין סרגון ובין יֶאֱבָאָד ו'צבא האספסוף' שלו (*sāb hupši*; מס' 19, שורה 6)²⁰ נערך בקרקר וקבע את גורל המרד. נוסף על היותה אתר מתאים ללחימה בשדה פתוח,²¹ הייתה לקרקר משמעות היסטורית לשני הצדדים היריבים; הרי בקרקר נלחמו בעלי הברית המערבית בשלמנאסר ג' בשנת 853 בניסיון לעצור את ההתקדמות האשורית לעבר החוף ומרכז סוריה.²² ואכן הם הצליחו לעכב את הדחף האשורי מערבה למשך יותר מעשור. דומה שפרק זה בהיסטוריה עמד בפני סופרי סרגון בבואם לסקור את אירועי שנת 720. בתארום את החובות שהוטלו על 6300 האשורים שפשעו בסרגון ושהועברו לחמת לאחר כניעתם, השוו הסופרים את ההיטלים לאלה ש'המלכים אבותי העמידו על אֶרְחֶלֶן מחמת' (מס' 14, שורות 10–12). אזכור היסטורי זה אינו מקרי; אֶרְחֶלֶן היה אחד מראשי הברית האנטי-אשורית במחצית המאה התשיעית לפסה"ג. ניצחונו של סרגון ב' בקרקר על הברית האנטי-אשורית המאוחרת היה ציון דרך, שבו זכה במה שקודמו לא זכה בו; יתרה מכך, זה היה למעשה ניצחונו האמתי הראשון של סרגון.

בעקבות כישלוננו של יֶאֱבָאָד בשדה הקרב, נכבשה העיר קרקר ונחרבה; גם העיר חמת נלכדה, והאחראים למרד נענשו בכל חומרת הדין, כמקובל בתורת הלחימה האשורית. יֶאֱבָאָד ובניו הוצאו לגלות באשור, ושם הוא נענש; הפשטו את עורו בהפגנתיות למען 'ראו ויִרְאוּ'.²³ בחמת נוסדה פחוזה אשורית, ועליה מונה סריס

18 לאחרונה דן פרייס מחדש במדיניות הצבת מצבות, במיקומן ובתפקידיהן; ראו G. Frame, 'The Tell Acharneh Stela of Sargon II of Assyria', in M. Fortin (ed.), *Tell 'Acharneh 1998-2004* (Subartu 18), Turnhout 2006, pp. 60-67

19 לדעה אחרת ראו J. Lauinger and S. Batiuk, 'A Stela of Sargon II at Tell Tayinat', *ZA* 15 (2015), p. 67

20 כינוי זה משמש כתיאור של יֶאֱבָאָד עצמו בכתובת מס' 3, שורה 33.

21 R. H. Dornemann, 'Qarqur, Tell', in E. M. Meyers (ed.), *Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, IV, Oxford 1997, pp. 370-371

22 A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC*, II: 858-745 BC (RIMA 3), Toronto 1996, pp. 23-24, ii 86b-92

23 זוועה זו הונצחה באחד התבליטים בחדר VIII; ראו P. E. Botta and E. Flandin, *Monument de Ninive II*, Paris 1849, לוח 120. הכיתוב מעל הציור הוא: 'הפשטתי את עורו של יֶאֱבָאָד מחמת'.

כמושל, הכול לפי התקן שנקבע בימי תגלת־פלאסר ג'. משרידי הצבא החמתי גויסו יחידות לוחמות למשמר המלך: '300 (או: 200) רְכָבִים, 600 פרשים, נוסף על נושאי כידון ומגן' (מס' 3, שורות 35–36; מס' 11, שורה 19; מס' 13, שורות 57–60; מס' 14, שורות 1–3). אך בזה לא תמה פרשת חמת. לאורך העשור הבא המשיך סרגון לעסוק בענייניה; הוא העביר לחמת את האשורים שפשעו בו (ראו לעיל), ובשנים שש ושבע למלכותו הוא הגלה לשם שבויים ממני.²⁴

אשר לשלוש הפחוות האחרות הרשומות כמורדות, אין כל מידע על פעולות מלחמתיות נגדן. לא ידוע איך דוכא המרד בארפד ובדמשק; האם חיילים מערים אלה נלחמו לצד יֶאֱבָאֵד בקרקר? אילו צעדים ננקטו כדי להבטיח שבעתיד ישמרו אמונים לאשור?²⁵ דרומה יותר, העיר שומרון, שנכבשה בידי שלמנאסר ה' בשנת 722, נלכדה בשנית²⁶ וסופחה כפחוות תחת הנהגת סריס שמונה בה כפחה. בין תפקידי נזכרת גביית מסים מהתושבים החדשים שיושבו בשומרון במקום 27,290 הישראלים שהוגלו. וכמו בחמת, גויסה יחידה לוחמת, מאתיים רְכָבִים שומרונים, שנוספה למשמר המלך (מס' 2, שורה 15; מס' 3, שורה 24; מס' 9, שורה 33–34).²⁷

האירועים בפלשת

נוסף על המרד בסוריה, גם מרידתן של הממלכות הפלשתיות שלאורך החוף הטילה צל על המשך קיומה של האימפריה. הנוכחות האשורית באזור זה החלה בימי תגלת־פלאסר ג'; הוא ערך מסע 'אל פלשת' בשנת 734²⁸ נגד אשקלון ועזה שמרדו בו. באשקלון החליף רְכָבָת את מַתְנָת אביו (שהתאבד?) ונשבע אמונים לאשור, ועל ידי כך

A. Fuchs, *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*, Göttingen 1994, p. 206, line 49; 24 p. 208, line 56

25 ערים אלה הוחזרו למסגרת האימפריאלית הסדירה כפי שמעידה מניית פחותיהן כאפונימים: אֶל־אֶסִי, פחת דמשק, היה אפונים בשנת 694 (מילרד, אפונימים [לעיל הערה 8], עמ' 95); וַיִּי, פחת ארפד, היה אפונים בשנת 692 (שם, עמ' 125).

26 כך לפי שחזורו של תדמור, מסעות סרגון ב' (לעיל הערה 7), עמ' 33–40 (=ברכ רכבי [שם], עמ' 259–275).

27 הפערים הגדולים בין התיאור במל"ב יז 1–6 ובין כתובות סרגון הולידו שלל הצעות ליישובם; ראו N. Na'aman, 'The Historical Background to the Conquest of Samaria (720 BC)', *Biblica* 71 (1990), pp. 206–225; B. Becking, *The Fall of Samaria: An Historical and Archaeological Study* (SHANE 2), Leiden 1992; G. Galil, 'The Last Years of the Kingdom of Israel and the Fall of Samaria', *CBQ* 57 (1995), pp. 52–65; K. L. Younger, 'The Fall of Samaria in Light of Recent Research', *CBQ* 61 (1992), pp. 461–482 28 מילרד, אפונימים (לעיל הערה 8), עמ' 44.

ניצלה העיר. עוזה כנראה נכנעה באותו זמן גם כן; חנון מלכה ברח למצרים, אך משלא הצליח למצוא שם מקלט, חזר ונכנע שוב לתגלת-פלאסר ג', שהחזיר אותו לכיסאו בהישבעו נאמנות מחודשת לאשור. תגלת-פלאסר ג' הקים 'בית מכס' (*būt kāri*) בעוזה כדי לפקח על האינטרסים הכלכליים האשוריים באזור. בשלב זה, מלכי מצרים בדלתא העדיפו לא לנקוט צעדים נגד ההשתלטות האשורית על המסחר בנמלי פלשת. המצבה המלכותית שהציב תגלת-פלאסר ג' בנחל מצרים סימנה את הגבול בין מצרים ובין האזור הכלכלי האשורי שהוקם בפלשת.²⁹

אך כעבור עשור הפר חנון העזתי שוב את שבועתו לאשור. ככל הנראה, המהומות ואי-הוודאות בשנת 721 נתפרשו אצלו כהודמנות לחזור למדיניות-חוץ עצמאית. לא ברור אם חנון חבר רשמית אל יַאֲבָאֲד, אך הוא בא בדברים עם מלכי מצרים וביקש את עזרתם למהלכיו. באותה עת היו הממלכות המצריות בדלתא כבר כפופות לשַׁפַּכּ הכושי,³⁰ ומלך נמרץ זה מיהר לעזרתו של חנון. חיל מצרי-כושי בהנהגת רַע, המכונה 'התרתן' המצרי, התייצב ברפיח מול הצבא האשורי, שהגיע לפלשת לאחר כיבוש שומרון (מס' 2, שורות 53, 55; מס' 3, שורות 25–26). לדברי סרגון, 'הנחלתי להם (המצרים) מפלה', והם ברחו, נסוגו חזרה למצרים. בעקבות ניצחון זה הקים סרגון את המערך הכלכלי האשורי מחדש: 'פתחתי את [הנ]מל החתום של מצרים ואת [אנשי] אשור ומצרים בללתי אלה [ב]אלה, כך [שי]סחרו [בי]ניהם' (מס' 2, שורות 17–18; מס' 9, שורות 46–49).

היו ערים אחרות בפלשת שהתנגדו להמשך השליטה האשורית, והדבר מתברר מתוך תבליטי הקיר בארמון דור-שרוכן.³¹ בתבליט בחדר V נראות שתי ערים בצפון השפלה, גבתון (*Gabbatunu*) ועקרון (*Amqarruna*), וחיילי צבא אשור תוקפים אותן; בין מגיני גבתון מופיעים לוחמים כושים.³² גם ערים אלה נפלו לידי סרגון, והושת עליהן פיקוח אימפריאלי.

האירועים בצור וביהודה

בסקירות שבכתובות סרגון ב' על אירועי השנים 721–719 חסרה התייחסות אל כמה מן

- 29 תדמור וימדה, תגלת-פלאסר ג' (לעיל הערה 15), עמ' 127, שורה 18.
 30 ראו דיונו של D. Kahn, 'The Inscription of Sargon II at Tang-I Var and the Chronology of Dynasty 25', *Or* 70 (2001), pp. 10-11
 31 אני מאמץ את תיארוך סדרת התבליטים בחדר זה לשנת 720 כהצעת ריד, ראו J. E. Reade, 'Sargon's Campaigns of 720, 716, and 715 B.C.: Evidence from the Sculptures', *JNES* 35 (1976), pp. 95-104
 32 בוטה ופלנדן, מונומנטים (לעיל הערה 23), לוחות 88, 90.

הממלכות הבולטות שהיו כפופות לאשור מאז ימי תגלת־פלאסר ג', ובהן צור וצידון בחוף הפיניקי, אשודד בחוף פלשת, ממלכת יהודה, וכן עמון, מואב ואדום בעבר הירדן. בהיעדר תיעוד על ממלכות אלה אפשר רק לשער מה הייתה עמדתן המדינית בעלות סרגון לכס המלוכה. לגבי שתיים מהן, צור ויהודה, ניתן להציע שחזור סביר.

צור, עיר הנמל הפיניקית המובילה בסחר הים־תיכוני, מרדה בתגלת־פלאסר ג' בימי חירם, שהצטרף למרד בהנהגת רצין מדמשק. חירם נכנע במהלך המסע האשורי בשנת 734. החליפו על כס השלטון מתן, אשר העביר תשלום כבד לתגלת־פלאסר ג', סימן לכניסתה המחודשת של צור למעגל הממלכות המשלמות מס ומנחה לאימפריה.³³ אך במות תגלת־פלאסר ג', תפס אָלוּלִי (הוא לָל בכתובות סנחריב) את השלטון בצור ונקט עמדה אנטי־אשורית. לפי הדיווח של יוסף בן מתתיהו, על פי ההיסטוריון מננדרוס (שהסתמך על כרוניקות צוריות), התמיד אָלוּלִי במרדו במשך כל חמש שנות מלכותו של שלמנאסר ה' מבלי שהושגה הכרעה (קדמוניות ט 283–287). אם כן, נראה שהמרד בצור התנהל גם במשך השנים הראשונות של סרגון ב'. איננו יודעים איך ומתי בדיוק השלים אָלוּלִי עם סרגון ב', אלא שזה קרה עד שנת מלכותו השביעית של סרגון, 715 לפסה"ג, שכן לפי כתובות סרגון, באותה שנה הוא 'תפס את היוונים בתוך הים כמו דגים, ובכך נתן מנוחה ל(ארץ) קְנָה ול(עיר) צור'.³⁴ יחסים תקינים שררו בין צור ואשור למשך עשור נוסף, עד מות סרגון בשנת 705.

ממלכת יהודה היא דוגמה נוספת לממלכה וסלית שמדיניותה בשנת 721 אינה ברורה בשל חוסר בתיעוד.³⁵ החוקרים חלוקים בשאלה אם יהודה השתתפה במרד באשור או דחתה את הקריאות למרוד. יהודה באה במעגל הוֹסְלִים המערביים בשנת 735/34 כשהמלך אחז העדיף לחסות בצלו של תגלת־פלאסר ג' בעת שהותקף על ידי דמשק ושומרון; כניעה זו הסירה את הלחץ שהפעילו עליו, אל נכון כדי שיצטרף לברית האנטי־אשורית שבראשה עמד רצין מדמשק (מל"ב טז 5, 7; יש' ז 9–1).

33 תדמור וימדה, תגלת־פלאסר ג' (לעיל הערה 15), עמ' 123, שורה 16; עמ' 133, אהור, שורה 26.

34 פוקס, כתובות סרגון ב' (לעיל הערה 24), עמ' 34, שורה 21; עמ' 109, שורות 117–119. על שלטון אָלוּלִי ראו H. J. Katzenstein, *The History of Tyre: From the Beginning of the Second Millennium B.C.E. Until the Fall of the Neo-Babylonian Empire in 539 B.C.E.*², Beer Sheva 1997, pp. 220–242

35 המרד של חזקיהו באשור, שדווח עליו במל"ב יח 7, מתייחס, לכל הדעות, לאירועים בשנים 705–701 לפסה"ג. לגבי המסע לעבר ירושלים בנבואת ישעיהו (י 28–32) ושייכו לאירועי 720, הדעות חלוקות ומוטב להשאירו כ'צריך עיון'. ראו M. A. Sweeney, 'Sargon's Threat against Eilat', *Biblica* 75 (1994), pp. 457–470; K. I. Younger, 'Sargon's Campaign against Jerusalem: A Further Note', *Biblica* 77 (1996), pp. 108–110; J. Blenkinsopp, *Isaiah 1–39* (AB 19), New York 2000, pp. 260–261

חזקיהו, בנו של אחז, עלה לשלטון בשנת 727, 36 שנת מותו של תגלת-פלאסר ג', וככל הנראה, כמלך חדש ובלתי מנוסה, נשאר נאמן לאשור ולמלכה החדש, שלמנאסר ה'. אך מותו של שלמנאסר ה' טרף את הקלפים. מסביב לממלכת יהודה פרצו מרידות נגד אשור, בפחוות שומרון ובממלכות פלשת במערב. על רקע זה יכול היה חזקיהו לחזור בו משובעת האמונים למלך אשור. אמנם אין בכל הטקסטים הדנים באירועי 720 אזכור של ממלכת יהודה או חזקיהו, ומשום כך השתרשה הדעה שחזקיהו המשיך במדיניות 'העלה מנחה ואל תסתבך עם החזקים ממך'. 37 אף הוצע לאחרונה שיהודה שיתפה פעולה עם אשור, ולאחר שסרגון הביס את הכוח המצרי ליד רפית, קיבל עליו חזקיהו את האחריות המנהלית על כל אזור פלשת (חוץ מאשקלון); השוו מל"ב יח 8; דה"א ד 39–43. 38

לעומת דעות אלה, יש מקום לשקול את האפשרות שחזקיהו אכן מרד בסרגון ב' בראשית שלטונו. ממלכת יהודה נזכרת פעמיים בכתובות סרגון: (א) בכתובת סיכום קצרה על לוח אבן מכלח משנת 716; (ב) בדיווח באנאליים על הקריאה למרד באשור שהפיצה אשודד בשנת 713. 39 בכתובת הראשונה, הקרובה יותר לשנת 720, סרגון מתפאר:

*rubû na'du ša ina ribit Der itti Ĥumbanigaš šar māt Elamti
innamruma iškunu tahtâšu mušakniš māt laudu ša ašaršu rūqu*

שליט מהולל, אשר נלחם בהמִבְנֵגֶשׁ מלך עילם באזור דר והנחיל לו מפלה,
המכניע את ארץ יהודה אשר מקומה רחוק. 40

- 36 לדין בבעיות הכרונולוגיות בקשר לשנות מלכותו של חזקיהו ראו J. M. Miller and J. H. Hayes, *A History of Ancient Israel and Judah*, Louisville, KY-London 2006, pp. 403-404; מילר והייז מאמצים את התאריכים 697–727 לפסה"נ, השיטה שאנו נוקטים. נאמן דוגל בכרונולוגיה הקובעת את תאריכי מלכותו של חזקיהו לשנים 715–696 לפסה"נ, כך ששאלת המשך הנאמנות לאשור בשנת 721 נפלה בחיקו של אחז, ראו N. Na'aman, 'Hezekiah and the Kings of Assyria', *Tel Aviv* 21 (1994), pp. 235-254
- 37 ראו לאחרונה N. Na'aman, 'Let Other Kingdoms Struggle with the Great Powers: You, Judah, Pay the Tribute and Hope for the Best', in R. Cohen and R. Westbrook (eds.), *Isaiah's Vision of Peace in Biblical and Modern International Relations* (Culture and Religion in International Relations), New York 2008, pp. 67-68
- 38 ראו מילר והייז, היסטוריה (לעיל הערה 36), עמ' 404–406.
- 39 A. Fuchs, *Die Annalen des Jahres 711 v. Chr. nach Prismenfragmenten aus Ninive und Assur* (SAAS 8), Helsinki 1998, p. 46, lines 25-30
- 40 H. Winckler, *Die Keilschrifttexte Sargons, I: Historisch-sachliche Einleitung, Umschrift und Übersetzung, Wörterverzeichnis*, Leipzig 1889, p. 168, line 8

שתי הארצות, עילם במזרח ויהודה במערב, מציינות את שתי נקודות הקצה של ממלכתו הרחבה של סרגון ב'. לא ברור למה נבחרה יהודה למייצגת של הגבול המערבי של האימפריה בשעה שערי פלשת השוכנות מערבית ליהודה היו גם הן תחת ההגמוניה האשורית. נוסף על כך, אין סימן בכתוב לתאריך כניעתה של יהודה או לנסיבותיה. המונח המופיע בכתובת – 'המכניע' (*mušakniš*) – הוא דר־משמעי, והוא יכול לציין כניעה אחרי כישלון צבאי⁴¹ וגם כניעה ללא כל עימות.⁴² כך, אף שסביר לקבוע כי כניעתה של יהודה המוזכרת כאן התרחשה בשנת 720, אין לדעת מה היה רקעה ואם היה קרב של ממש באותה שנה בין יהודה ואשור.

בשל כך חוזרים חוקרים אחדים אל האנאלים מארמון המלך בדור־שרוכין בחפשמ אחר מעורבות יהודה במרד נגד סרגון ב'. הם מציעים שדוח כזה יכול היה להימצא בתיאור לאירועי שנת שתיים, היא שנת 720; אך דווקא באותו מקום יש פער גדול בלוחות על הקיר בחדר II של הארמון. מספר השורות החסרות אינו ודאי,⁴³ אך בכל מקרה, ייתכן שהעימות הצבאי בין יהודה וצבא אשור היה רשום בהן. הוצע גם שאולי 'פרשת עזקה' הידועה, שבה עיר גבול זו של ממלכת יהודה נכבשה על ידי צבא אשור,⁴⁴ שייכת לשנת 720, ועליה דווח במקום זה באנאלים.⁴⁵ השוללים הצעה זו מציינים שעומות זה אינו ידוע מכתובות אחרות ורואים בזה עדות לכך שלא היה עימות.⁴⁶ אך בטענה זו אין ממש. הרי בכתובת סרגון, כמו בכתובות מלכי אשור בכלל, מופיעים פרטי מידע לפעמים רק בטקסט אחד ובאופן אקראי; כך לדוגמה בין

41 ראו למשל פוקס, כתובות סרגון ב' (לעיל הערה 24), עמ' 36, שורה 30; C. J. Gadd, 'Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud', *Iraq* 16 (1954), p. 200, line 24; K. L. Younger, 'Sargon's Campaign against Jerusalem: A Further Note', *Biblica* 77 (1996), pp. 108-110

42 ראו פוקס, שם, עמ' 262–263, שורות 40–45.

43 שורות אלה של האנאלים מופיעות על שני לוחות פינה של חדר II (לפי בוטה ופלנדין, מונומנטים [לעיל הערה 23], לוח 51, מס' 4 ו-5). על בסיס זה הניחו כל המהדירים המודרנים של האנאלים של סרגון שחסרות כ-25 שורות (פוקס, שם, עמ' 89–90). אך בכל יתר פינות החדר, צייר בוטה רק לוח אחד. נוסף על כך, שני הלוחות המצוירים האלה קטנים מכל האחרים בחדר, ואם כן, אורך השורות עליהם היה קצר מן האחרים. לעת עתה, אין דרך לדעת כמה חסר בשבר הזה. וראו N. Na'aman, 'Sargon's Second Palū according to the Khorsabad Annals', *Tel Aviv* 34 (2007), pp. 165-170

44 תאריכים שונים מוצעים ל'פרשת עזקה'; להצעת שנת 712, ראו תדמור, מסעות סרגון ב' (לעיל הערה 7), עמ' 80–84 (=ברב רכבי [שם], עמ' 281–289); ג' גליל, 'היחסים בין יהודה ואשור בימי סרגון ב', ציון נו (תשנ"ב), עמ' 113–119; להצעת שנת 701, ראו נ' נאמן, 'מסעות מלכי אשור ליהודה לאור תעודה אשורית חדשה', שנתון ב (תשל"ז), עמ' 164–180.

45 כך לפי הצעת פוקס, כתובות סרגון ב' (לעיל הערה 24), עמ' 314; וגם E. Frahm, *Einleitung in die Sanherib-Inschriften* (AfOB 26), Wien 1997, p. 232

46 כך נאמן, שנת שתיים לסרגון (לעיל הערה 43), עמ' 167–168.

האזכורים הרבים של מרד יֶאֱבָאֵד דווח על הרג האשורים בפרוץ המרד רק בטקסט אחד (ראו לעיל).

לסיכום, הנסיבות ההיסטוריות בשנת 721 היו חסרות תקדים. כס המלוכה האשורית נתפס על ידי אוזורפטור, ולכן כל ההסכמים ושבועות הנאמנות התבטלו מאליהם. סביב ממלכת יהודה נוצר מעגל של מורדים מכל הפחוות האשוריות והממלכות שהיו כפופות לאשור. ועל אף שלעת עתה עימות צבאי בין יהודה ואשור אינו מתועד במפורש, אין לשלול את האפשרות הזו.

האימפריה האשורית, שביצירתה השקיע תגלת-פלאסר ג' מאמץ מרובה, נפרמה במות שלמנאסר ה'. ללא סוריה, פיניקיה וארץ ישראל, נראתה האימפריה שאת השלטון עליה תפס סרגון ב' כנסוגה לממדיה הקדם-אימפריאליים. לפי הערכה זו, היו הישגיו של סרגון במסעו למערב בשנת 720 רבי-משמעות: הוא השתלט שוב על הפחוות המרדניות והקים פחוות חדשות בממלכות הַסְלִיּוֹת לשעבר, וכתוצאה מכך הטילה אשור את מרותה על כל דרכי המסחר ונמלי הים מגבול מצרים עד אנטוליה ומשם מזרחה עד ארץ אשור. אולם הצלחות ראשונות אלה לא דיכאו את רוח המרד בקרב מנהיגי המערב, שנשארו קשובים לתנודות המדיניות והצבאיות באזורים אחרים של האימפריה והיו נכונים לנצל כל סימן של רפיון שלטוני כדי לפרוק את העול האימפריאלי שהושת עליהם. מסיבה זו המשיך המערב להעסיק את סרגון במשך עשור שלם. שבויים מן המזרח הובאו לחמת וערבים 'תושבי המדבר' הועברו לפחוות שומרון.⁴⁷ גם העיר אשדוד סיפקה סיבות להתערבות אשורית חוזרת ונשנית, ודומה שיהודה שקלה להצטרף לפורקי העול גם במרד זה.⁴⁸ מתברר שהאימפריה שסרגון קוממה מחדש במסעו למערב בשנת 720 הייתה רחוקה מלהיות רגועה. נדרש פיקוח הדוק על הנעשה בכל שטחה, ולא אחת היה צורך בהתערבות צבאית על מנת לשלוט בה ולהחזיקה.

47 פוקס, כתובות סרגון ב (לעיל הערה 24), חמת: עמ' 206, שורה 49; 208, שורה 56; שומרון: עמ' 110, שורות 120–123.

48 הנ"ל, שנת 711 (לעיל הערה 39), עמ' 46, שורות 25–30.

נספח

הכתובות שבהן רשומות פעולות סרגון ב' במערב בשנים 721–719 לפסה"נ

דור שרוכין (חורסאבאד)

1. כתובת הגליל: פוקס, כתובות סרגון ב' (לעיל הערה 24), עמ' 34–35, שורות 19, 25
2. אנאליים: שם, עמ' 89, שורות 10–18, 23–25, 53–57
3. כתובת סיכום (Prunkinschrift): שם, עמ' 197–198, שורות 23–27; עמ' 201, שורות 33–36
4. כתובת סיכום קצרה בחדר 14: שם, עמ' 76, שורה 9
5. כתובת הסף מס' 4: שם, עמ' 261, שורה 22
6. כתובת השור: שם, עמ' 63, שורות 17–18
7. כתוביות על תבליטים: שם, עמ' 277, חדר V, מס' 5 ו-10; עמ' 278, חדר VIII, מס' 25

כלח (נמרוד)

8. כתובת ארמון הערער: וינקלר, כתובות סרגון (לעיל הערה 40), עמ' 169–170, שורה 8
9. מנסרה: C. J. Gadd, 'Inscribed Prisms of Sargon II from Nimrud', *Iraq* 16 (1954), p. 179, lines 25-49
10. גליל חביתי: שם, עמ' 200, שורות 16–17, 22

נינוה

11. גליל חביתי: R. Campbell-Thompson, 'A Selection from the Cuneiform Historical Texts from Nineveh (1927-32)', *Iraq* 7 (1940), p. 87, lines 18-20
12. כתב הזכויות של העיר אשור: H. W. F. Saggs, 'Historical Texts and Fragments of Sargon II of Assyria. 1. The "Aššur Charter"', *Iraq* 37 (1975), pp. 14-15, lines 17-27

מצבות

13. המצבה מקפריסין: L. Messerschmidt and A. Ungnad, *Vorderasiatische Schriftdenkmäler der Königlichen Museen zu Berlin*, I, Leipzig 1907, no. 71, lines 51-65
14. המצבה מהמת (?) (אוסף בורובסקי): J. D. Hawkins, 'The New Sargon Stele from Hama', in G. Frame (ed.), *From the Upper Sea to the Lower Sea: Studies on the History of Assyria and Babylonia in Honour of A. K. Grayson* (PIHANS 101), Leiden 2004, p. 16, Side B, lines 1-12
15. המצבה מתל אשרנה: פריים, מצבת תל אשרנה (לעיל הערה 18), עמ' 52, צד ב (טור ב), צד ג (טור ג)
16. המצבה מאירן: L. D. Levine, *Two Neo-Assyrian Stelae from Iran* (Royal Ontario Museum. Art and Archaeology, Occasional Paper 23), Toronto 1972, p. 34, lines 4-12
17. המצבה מתל תעינאת: J. Lauinger and S. Batiuk, 'A Stele of Sargon II at Tell Tayinat', *ZA* 105 (2015), p. 63, lines 1'-9'; p. 65, lines 1'-4'

כתובות שמקום הימצאן לא נודע

18. מנסרת מוסאייף: K. Abraham and J. Klein, 'A New Sargon II Cylinder Fragment from an Unknown Provenance', *ZA* 97 (2007), p. 255, lines 5-6
19. לוח אבן: E. Frahm, 'A Sculptured Slab with an Inscription of Sargon II Mentioning the Rebellion of Yau-bi'di of Hamath', *AoF* 40 (2013), pp. 46-47, lines 4-20

פרופ' מרדכי כוגן, החוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501
 mordechai.cogan@mail.huji.ac.il

